



# National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2020 1(28): 202-205

© 2020 NJHSR

www.sanskritarticle.com

प्रो.पि.वेङ्कटरावः,

आचार्यः (शिक्षाशास्त्रविभागः),

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,  
तिरुपतिः

## विद्यालयप्रशिक्षुता (School Internship)

प्रो.पि.वेङ्कटरावः:

कस्यचित् कार्यविशेषस्य ज्ञानाय व्यक्तिविशेषः नियोजितः भवति। इदमेव प्रशिक्षुता इत्युच्यते। कस्यचित् छात्रस्य प्रचलितशिक्षाव्यवस्थायाम् आदौ तत्त्वस्य अवगमनं भवति। तत्त्वावगतेः अनन्तरं यदा प्रायोगिकज्ञानाय स नियोजितो भवति ततः एव तस्य प्रशिक्षुतायाः प्रारम्भः भवति। ततः सः तस्मिन् कर्मणि स्वकुशलतायाः परीक्षां प्रदाय यदा उत्तीर्णः भवति तदा तस्मै तस्य कर्मकुशलतायाः प्रमाणस्वरूपं प्रमाणपत्रं दीयते। अस्य उदाहरणत्वेन चिकित्साक्षेत्रं वक्तुं शक्यते। अस्मिन् क्षेत्रे विद्यार्थी आद्यौ चिकित्साविषयकाणां तात्त्विकांशानाम् अध्ययनं समाप्यति। ततः सः परीक्षां प्रदाय उत्तीर्णः भवति। ततः तेन संवत्सरात्मकः कालः प्रशिक्षुतारूपेण स्थातव्यं भवति। यदा सः कालः अतिकान्तः भवति तदा सः चिकित्सकरूपेण स्वकर्मजीवनम् अतिवाहृयति। विविध्यान्त्रिक-शिक्षाप्रतिष्ठानस्य विद्यार्थिनः कस्मिंश्चित् प्रतिष्ठाने वाणिज्यशाखायाः विविधविषये कस्मिंश्चित् वाणिज्यक्रियान्वये प्रशिक्षुतारूपेण कार्यं करोति। ततः सः तस्मिन् क्षेत्रे उत्तीर्णः सन् स्वकर्मजीवनं प्रविशति। एवमपि दृश्यते यत् कश्चित् विद्यार्थी कस्मिंश्चित् उद्योगे नियोजितः सन् कश्चित् कालांशां(षण्मासं, संवत्सरं वा) सः स्वयं कार्यं कृत्वा तद्विषये निपुणतां सम्पादयति। ततः तेन उद्योगे अर्थात् स्वकर्मजीवने प्रवेशः कर्तव्यः। तथैव शिक्षाप्रतिष्ठानेष्वपि। कश्चित् विद्यार्थी विद्यालयस्य शिक्षाजीवनं (प्राथमिकशिक्षस्य कृते उच्चमाध्यमिकस्तरम् उत्तीर्णः) समाप्य अथवा विश्वविद्यालयस्य शिक्षाजीवनं (माध्यमिकस्तरे किञ्च उच्चमाध्यमिकस्तरे शिक्षकस्य कृते स्नातकम् अथवा स्नातकोत्तरम् उत्तीर्णः) समाप्य अध्यापकरूपेण प्रवेशात् प्राक् अथवा औद्योगिकजीवने प्रवेशात् परं केभ्यश्चित् दिवसेभ्यः परं पाठप्रदानस्य शिक्षां सम्प्राप्य स्वयं कार्यं कर्तव्यम्। कस्मिंश्चित् विद्यालये पाठप्रदानेनैव अयं पाठप्रदानस्य अनुभवः तेन प्राप्तव्यः। कर्मजीवनस्य इयं पद्धतिः एव विद्यालयप्रशिक्षुता इत्युच्यते। अनेन प्रकारेण तेन आदौ तेन प्रशिक्षुतायां प्रमाणपत्रं प्राप्तव्यं ततः सः विद्यार्थी विद्यालये शिक्षककर्मणि कर्तव्यपालने उपयुक्तो भवति।

### ❖ विद्यालयप्रशिक्षुताविषये सम्प्रत्ययः(Concept of School Internship)

प्रत्येकं वृत्तिसम्बन्धीयः कार्यावलीम् इव, शिक्षकशिक्षायाः कर्तव्यसूचौ field engagement इति अत्यन्तम् आवश्यकम् उपादानमस्ति। विद्यालयस्य शिक्षक-विद्यार्थिनोः सहावस्थानेन एव अध्यापकशिक्षायाः व्यवहारिकं ज्ञानं जायते। कस्मिंश्चित् विद्यालये कानिचन दिनानि कर्मस्थितिशीलतायां संयोगः एव विद्यालयप्रशिक्षुता अथवा School Internship इत्युच्यते। विद्यालयप्रशिक्षुतायां कर्तव्यकर्मानुष्ठानेन भाविशिक्षकस्य अथवा प्रशिक्षणरतस्य सम्भावित-शिक्षकस्य शिक्षासम्बन्धी अनुभवः जायते। किञ्च तस्य तस्मिन् क्षेत्रे कुशलता जायते। विद्यालयस्य विविधकार्येषु यदा आत्मनियोगः भवति तदा तस्य शिक्षाकर्मणि आवश्यकर्तव्येषु विषयेषु सद्बुद्धिः जायते। वस्तुतस्तु शिक्षकशिक्षायाः पाठ्यक्रमस्य इदं तादृशम् उपादानं यत् प्रशिक्षणरतं शिक्षकं

### Correspondence:

प्रो.पि.वेङ्कटरावः,

आचार्यः (शिक्षाशास्त्रविभागः),

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,  
तिरुपतिः

भाविशिक्षकं वा विद्यार्थिनः सुदक्षकर्तव्यनिष्ठशिक्षकरूपेण परिवर्तने महद् उपकारकं भवति। येन सः विद्यालयपरिस्थितौ एकः सुदक्षः, कर्तव्यपरायणः दायित्वशीलः शिक्षकः भवति।

अद्यतनी या आधुनिकी शिक्षाव्यवस्था तस्याः क्रेन्दे अवस्थाय स्वशिक्षणस्य धारणा, स्वप्रज्ञा किञ्च शिक्षणाध्ययने निर्मितिवादस्य नूतना दृष्टिः। एतैः विषयैः सह अध्यापकशिक्षाया भाविशिक्षकरूपेण प्रशिक्षणरतशिक्षकरूपेण वा परिचाययितुं प्रत्यक्षम् अवकाशं लभते। प्रशिक्षणरतः शिक्षकः ज्ञानार्जनविषये ज्ञानायत्तीकरणे किञ्च ज्ञाननिर्मातृरूपेण अवतरणे साहाय्यं करोति। प्रशिक्षुतायां अन्तर्गता कर्मसूचिः भाविशिक्षकाय अथवा प्रशिक्षणरतशिक्षकाय शिक्षायाः विविधतात्विकांशानां शिक्षाविज्ञानसम्बद्धानां विषयानां च ज्ञाने यथा अवकाशं ददाति तथैव अनुशीलने अर्थात् चर्चायामपि अवकाशं ददाति। अतः एव विद्यालयस्य वर्तमानावस्थायां प्रशिक्षणरतः शिक्षकः भाविकालेऽपि सम्पूर्णरूपेण कार्यं कर्तुं सक्षमः भवति।

### ❖ परिवर्तिते प्रेक्षिते विद्यालयप्रशिक्षुता (School Internship: Changing Scenario)

भारतवर्षे विद्यालयप्रशिक्षुता कर्मसूचौ केभ्यश्चित् दिवसेभ्यः पूर्वम् एकः परिवर्तितः अवस्थायाः जन्म जातम्। पूर्वं शिक्षकशिक्षायाम् एवं दृश्यते स्म यत् पूर्वनिर्दिष्टाः केचन पाठीकाम् आश्रित्य शिक्षणानुशीलनम्(Practice teaching) भवति स्म। विविधविषयः पद्धतिराधारेण पाठीकासमूहाः रचिताः भवन्ति स्म। NCTE Regulation, 2009 अभ्यासशिक्षणम् अथवा Practice teaching इत्यस्य विषयं विस्तार्य कार्यं कर्तुं भारं ददाति। अतः भाविशिक्षकाय विद्यालयस्य विविधकार्यस्य ज्ञानार्थं माहात्म्यं दीयते। ततः, राष्ट्रियशिक्षकशिक्षापरिषदः 2014 नियमानुसारेण (NCTE Regulation, 2014) इत्यत्र पुनः Field Engagement इत्यस्मिन् विषये अत्यन्तं माहात्म्यं प्रदाय प्रशिक्षुतायां समयपरिसरं वर्धयित्वा विंशतिसप्ताहात्मकं कर्तुम् अनुरोधः कृतः। प्राथमिकशिक्षकशिक्षणस्य यथा D.El.Ed किञ्च माध्यमिकशिक्षकशिक्षणसूचौ (B.El.Ed.), शिक्षाशास्त्रिः(B.Ed.) इत्यादौ अपि प्रशिक्षुताकालं विंशतिसप्ताहात्मकं कर्तुम् अनुरोधः कृतः। इदं पुनः विंशतिसप्ताहस्य Field Engagement इति द्विधा विभक्तः। एकः सप्ताहचतुष्टयात्मकः द्वितीयः षोडशसप्ताहात्मकः। वर्षद्वयात्मकः यः शिक्षकशिक्षायाः कालः तस्य प्रथमे वर्षे सप्ताहचतुष्टयात्मकः कालः किञ्च द्वितीये वर्षे षोडशसप्ताहात्मकः कालः प्रशिक्षुता। यद्यपि अस्य समयपरिसरस्य परिवर्तनम् अग्रे भविष्यति इति श्रूयते।

NCTE Regulation 2014 इत्यत्र विद्यालयप्रशिक्षुतायां (School Internship) समयपरिसरः अधः उपस्थाप्यते- Bachelor of Education (B.Ed.)

NCTE Regulation 2014 इत्यत्र विद्यालयप्रशिक्षुतायां (School Internship)

### समयपरिसरः

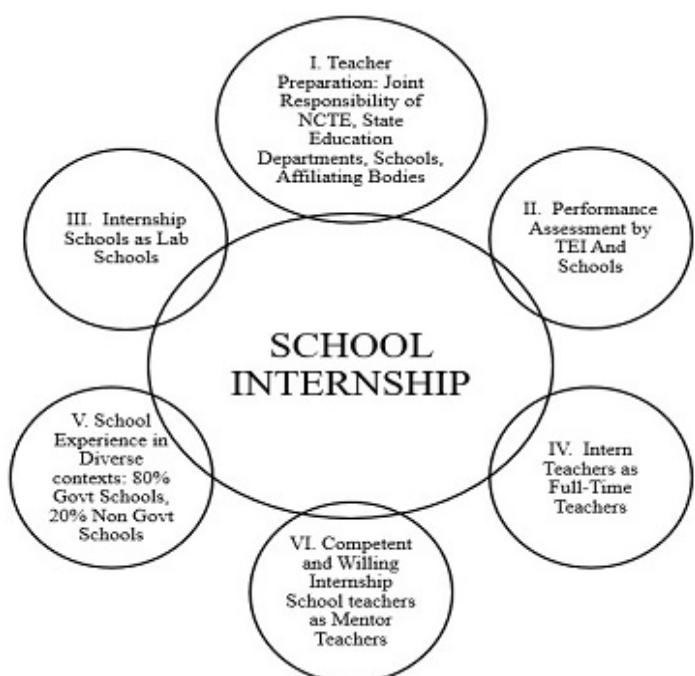
SL No		1st Year	2nd Year	Total
1	Internship Duration	2 weeks (2 <sup>nd</sup> Sem.)	18 weeks (3 <sup>rd</sup> Sem.)	20 weeks
2	Total Programme Credit	40	40	80
3	Internship Credits	4	16(14+2)	20
4	Total Marks assigned	1000	1000	2000
5	Marks assigned for Internship	100	400	500
6	Weightage in terms of credits	10%	40%	25%
7	Weightage of Internship in terms of marks	10%	40%	25%

Source: NCTE Guide line of 2016

अस्य आशा क्रियते यत् प्रशिक्षुता(Internship) समाप्य कश्चित् प्रशिक्षुशिक्षकः (Intern teacher) भाविकाले वास्तवपरिस्थितौ विद्यालये पूर्णशिक्षकरूपेण सर्वविधं कर्तव्यं पालयितुं स्वात्मानं सः सशक्तं कर्तुं शक्नोति। अस्यां च विस्तृतायां दीर्घकालसाध्यायां प्रशिक्षुतायाः महतः सम्पदः (अर्थस्य, समयस्य श्रमस्य च) प्रयोजनं भवति। अस्याश्च सम्पदः उपयोगे विशिष्टः सुसम्बद्धः प्रक्रिया-विशेषः आश्रयणीयः येन प्रशिक्षुतायां सार्थकं लभेत। प्रत्याशितस्य फलस्य निश्चयार्थं प्रशिक्षुतायां परिकल्पनं निर्माणं च अधो वर्णितानां नीतिसमूहानां सम्पादनं कर्तव्यम्।

### विद्यालयप्रशिक्षुता सङ्घटनस्य नीतिसमूहः

#### Organization of School Internship



❖ विद्यालयप्रशिक्षुताया: विविधसंस्थानां कर्तव्यसमूहः  
(Responsibilities of different Agencies for organization of school Internship) :

(1) राष्ट्रीयाध्यापकशिक्षापरिषद् (National Council for Teacher Education/NCTE)

सुनिर्दिष्टकर्तव्यपालने बद्धः अस्ति। विद्यालयस्य प्रशिक्षुताधारेण  
NCTE शिक्षकपद्धते: प्रवर्तनाय विस्ताराय च विविधसंस्थाभ्यः  
कर्तव्यकार्यप्रदानाय इ-नीतिं निर्धारयेत्।

I.A. राष्ट्रीयाध्यापकशिक्षापरिषदः NCTE भूमिका कर्तव्याश्र  
(Roles and Responsibilities: NCTE)

#### **Roles and Responsibilities: NCTE**

Formulate and notify Internship Policy (already given in Regulations 2014).

Develop Internship Handbook for the use of Teacher Education Faculty, Student Teachers, School Principals and Mentor Teachers.

Elaborate Internship Tasks and Assessment Framework in the Handbook.

#### **I.B. राज्यशिक्षाविभागः (State Education Department):**

यस्मिन् कस्मिंश्चित् राज्ये विद्यालयः राज्यशिक्षाविभागस्य अधीने भवन्ति। राज्यशिक्षाविभागेन शिक्षकशिक्षायाः कर्मभारप्राप्तानां शिक्षाप्रतिष्ठानानां विषये तथ्यं सङ्गृह्य पर्यालोचनीयम्। NCTE Regulation, 2014 इत्यत्र स्थिरीकृतं यत् यदि शतं छात्राः प्रवेशं लब्धवन्तः सन्ति एतादृशस्य शिक्षकशिक्षाप्रतिष्ठानस्य कृते विद्यालयप्रशिक्षुतायै विद्यालयसंख्या भवति दश। दशसु प्रत्येकस्मिन् विद्यालये दश दश छात्राध्यापकाः प्रशिक्षुरूपेण प्रशिक्षणं स्वीकृतं शक्तुवन्ति।

#### **Roles and Responsibilities: State Education Department**

#### **State Level**

Maintain database of TEIs in the State.

Work out the requirement of Internship/Lab School @ 10 schools per 100 student-teachers (5 per 50 student-teachers).

Formulate internship policy of the state and issue guidelines for the District Education authorities concerning identification and monitoring of internship schools.

Compile monitoring reports received from the districts and forwards the consolidated report to the NCTE.

#### **District Level**

Prepare internship calendar in consultation with affiliation bodies.

Allocate schools to TEIs in the district.

Monitor internship periodically and send reports to the state headquarters.

#### **I.C. अनुमता संस्था (Affiliating Bodies)**

भारते प्रामाणिकाः विश्वविद्यालयाः एव स्नातकस्तरे शिक्षकशिक्षायाः कर्मसूचेः अनुमतिं ददति। किञ्च SCERT इति अथवा Board of School Education इति डिप्लोमा इति स्तरे विद्यमानायाः शिक्षकशिक्षायाः कर्मसूचेः अनुमतिं ददति। अनुमताः संस्थाः परीक्षायाः विविधकर्तव्यकर्मसूचिविषये निर्देशं ददति। शिक्षकशिक्षायाः कर्मसूचौ तेषां प्रशिक्षुताविषये सुनिर्दिष्टः निर्देशः स्थिरतया तिष्ठति।

#### **Roles and Responsibilities: Affiliating Bodies**

Prepare a calendar of School internship in consultation with the state education department.

Develop, Notify and circulate the scheme of evaluation for the internship component.

Suggest procedures to be followed by TEIs and internship school for assessing student-teachers performance.

Undertake periodical monitoring of TEIs (along with DEOs) and of internship and send consolidated report to NCTE.

#### **उपसंहारः**

शिक्षकानां शिक्षकत्वसम्पादनाय परिकल्पितैव प्रक्रिया शिक्षकप्रशिक्षणमित्युच्यते। शिक्षकस्तु आजीवनमधीते एव, परन्तु अध्यापनार्थं प्रदत्ता विशिष्टा शिक्षा काचिदपेक्षा भवति। यत्र केवलं ज्ञानमात्रेण न, व्यवहारेणापि विशिष्टता स्यात्। तत्तदध्यापन-विषयेष्वपि प्रावीण्यं स्यादित्यत अपेक्षितं शिक्षकप्रशिक्षणम्। कुशलाध्यापकानां निर्माणं शिक्षक-प्रशिक्षणसंस्थानामुत्तरदायित्वं वर्तते। तदर्थमधुना बहवीषु प्रशिक्षणसंस्थासु क्रियाकौशलमेव ज्ञानमिति परिगणय्य सैद्धान्तिकपक्षस्यापेक्षया प्रायोगिकपक्षस्य प्राधान्यं प्रदीयते। साम्प्रतिकाले समग्रदेशे शिक्षाशास्त्रिपाठ्यक्रमे आमूलाग्रं परिवर्तनं जातम्। सर्वोऽपि शिक्षणाभ्यासपाठ्यक्रमः अपेक्षितशिक्षणाभ्यासकौशलानि अभ्यासयितुं यतन्ते। वर्षद्वयस्य शिक्षणाभ्यासस्य सम्प्रत्ययः भवति यत् अध्यापकशिक्षा सर्वेषां शिक्षणसंस्थानां शिक्षायाः आन्तरिकभागः भवति। शिक्षायाः साफल्यं शिक्षणगुणवत्तायाम् अन्तर्भवति यद्य जीवने सर्वत्र उत्कर्ष-तामापादयति। शिक्षायाः गुणवत्ता शिक्षकचरित्रस्य व्यक्तित्वस्य च उपरि आधारिता भवति।

## सन्दर्भग्रन्थसूची

- ☞ द्विवेदी पारसनाथं संस्कृत आयोग का प्रतिवेदन, सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी-1979.
- ☞ उपाध्याय दुर्गावती, 19 वीं शताब्दी में संस्कृतशिक्षा की स्थिति, सम्पूर्णनन्द संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी, 1991.
- ☞ चोपडा रविकान्त भारतीय समाज में शिक्षक और शिक्षा, NCERT, 1997.
- ☞ उपाध्याय बलदेव, संस्कृतवाङ्मय का वृहत् इतिहास, लक्ष्मणऊ, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, 2000
- ☞ अग्रवालि वी. पी. राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य में भारतवर्ष की आधुनिक शिक्षा का आलोचनात्मक अध्ययन।

## NCTE BOOKS

- ☞ The Mother on Education
- ☞ Shree Maa Ka Shiksha Darshan.
- ☞ Sri Aurobindo on Education.
- ☞ National Curriculum Framework for Teacher Education (NCFTE-2009).
- ☞ Conceptual Inputs of Secondary.
- ☞ Policy Perspectives in Teacher Education.
- ☞ Teacher Education.